

Straf, stoornis en ideologie, of: de toekomst van de twintigste-eeuwse strafrechtsgeschiedenis in Nederland²

DD 2018/1

1. Negentig jaar terbeschikkingstelling

Met een nogal bewogen totstandkomingsgeschiedenis die maar liefst zeventien jaren besloeg, traden eind november 1928 de reeds drie jaar eerder aangenomen Psychopathenwetten in werking.³ Dit kalenderjaar bestaat in Nederland de maatregel terbeschikkingstelling dus negentig jaar. De laatste dertig jaar daarvan verwijzen we ernaar met de afkorting tbs; de eerste zestig jaar, tot de herzieningswet van 1988, werd de afkorting tbr gebezigd. Nog ver voordat de wetgeving van kracht werd waarin de maatregel van terbeschikkingstelling werd geboren, was die maatregel reeds voorwerp van soms heftige controversen – en dat is hij ook altijd, tot op de dag van vandaag, gebleven. Sterker: de maatregel is zélf het product van een controverse, of liever van een geheel van controversen. Hij kwam tot stand in een merkwaardig, want door ambigüiteiten gekenmerkt tijdsgewricht.

De eerste decennia van de twintigste eeuw waren een tijd – en ik citeer Pompe – ‘waarin over alle terreinen der wetenschap de aandacht voor wijsgerige beginselen verflauwt en die voor de feiten krachtig toeneemt’.⁴ Dit terwijl in diezelfde periode de wetenschap van het strafrecht, in een streven het strafrecht te vatten in een sluitend systeem, juist sterk dogmatische, theoretische trekken ging vertonen. En in diezelfde periode ontbrandde de strijd tussen enerzijds de zogenaamde Klassieke Richting in het strafrecht – dus de beweging die tot het beroemde boekje uit 1764 *Over misdaden en straffen* van Beccaria⁵ herleid moet worden – en anderzijds de zogenaamde Nieuwe of Moderne richting – herleidbaar tot het uit 1871 stammende werk *De misdadige mens* van Lombroso.⁶

De strijd tussen beide denkrichtingen⁷ verklaart mede de lange totstandkomingsgeschiedenis van de Psychopathenwetten. De uiteindelijke wettelijke regeling van de voorwaarden waaronder delinquenten, aan wie het strafbare gedrag niet ten volle toerekenbaar is, ter beschikking (tot 1988: van de regering) kunnen worden gesteld, neergelegd in artikel 37a

1 F. de Jong is hoogleraar straf- en strafprocesrecht aan de Universiteit Utrecht (Willem Pompe Instituut voor strafrechtswetenschappen en Utrecht Centre for Accountability and Liability Law).

2 Citeerwijze: F. de Jong, ‘Straf, stoornis en ideologie, of: de toekomst van de twintigste-eeuwse strafrechtsgeschiedenis in Nederland’, DD 2018/1.

3 Zie M.J. Hofstee, *TBR en TBS* (diss. Nijmegen), Arnhem: Gouda Quint 1987; I. Weijers & F. Koenraadt, ‘Toenemende vraag naar expertise: een eeuw forensische psychiatrie en psychologie’, in: F. Koenraadt, C. Kelk & J. Vijselaar (red.), *Tussen behandeling en straf. Rechtsbescherming en veiligheid in de twintigste eeuw*, Deventer: Kluwer 2007, p. 1-74; M.J.F. van der Wolf, *TBS – Veroordeeld tot vooroordeel* (diss. Rotterdam), Nijmegen: Wolf 2012.

4 W.P.J. Pompe, *Geschiedenis der Nederlandse strafrechtswetenschap sinds de codificatie-beweging*, Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij 1956, p. 350.

5 Zie de recente vertaling van Stolwijk: C. Beccaria, *Over misdaden en straffen*, Den Haag: Boom juridisch 2016. Zie verder C. Fijnaut, *Criminologie en strafrechtsbedeling*, Antwerpen/Amsterdam: Intersentia/Boom 2014, p. 59-83.

6 Fijnaut 2014, p. 223-322, 411-515; J. Gaakeer, ‘“The art to find the mind’s construction in the face”, Lombroso’s criminal anthropology and literature: the example of Zola, Dostoevsky, and Tolstoy’, *Cardozo Law Review* 26 (2005) 6, p. 2345-2377.

7 Deze strijd is door verscheidene auteurs uitvoerig becommentarieerd; zie bijvoorbeeld R. Foqué & A.C. 't Hart, *Instrumentaliteit en rechtsbescherming*, Arnhem/Antwerpen: Gouda Quint/Kluwer 1990, p. 203-211, 243-259; M.S. Groenhuijsen & D. van der Landen (red.), *De Moderne Richting in het strafrecht*, Arnhem: Gouda Quint 1990.

Sr, is het beroemde compromis tussen de Klassieke en Moderne Richting.⁸ De adepten van de Klassieke Richting konden met de invoering van de maatregel instemmen op voorwaarde dat de oplegging ervan in de praktijk slechts mensen zou kunnen treffen die op grond van een psychische stoornis in verminderde mate verantwoordelijk zijn voor hun misdaden. Om aan de eisen van de adepten van de Moderne Richting tegemoet te komen, werd evenwel in de wettekst niet tot uitdrukking gebracht dat er ook een causale relatie dient te bestaan tussen de psychische stoornis en de ten laste gelegde strafbare feiten; met een gelijktijdigheidsverband werd volstaan.

Ik dis deze, goeddeels overbekende, historische gegevens toch nog eens op, omdat de voornaamste, daaronder liggende geschilpunten tussen de Klassieke en de Moderne Richting opnieuw, of liever: nog steeds, bijzonder actueel zijn. Die geschilpunten betreffen onder meer de aard van de sanctie van de terbeschikkingstelling en ook de doelgroep van deze sanctie.⁹ In breder verband betreffen ze de verhouding tussen de strafrechtelijke discipline en de forensische gedragskunde. En in nog wijder verband betreffen zij het mensbeeld dat, impliciet of expliciet, in strafrecht en forensische psychiatrie op de ‘persoon des daders’¹⁰ wordt geprojecteerd. Dat mensbeeld varieert, mede afhankelijk van de – zwaar woord – ‘ideologie’ die in een gegeven tijdvak binnen de strafrechtelijke en de forensische discipline en binnen de samenleving als geheel dominant is.

In het onderstaande ga ik in op de rol van ideologie binnen het hedendaagse Nederlandse strafrecht en binnen de forensische psychiatrie en psychologie. De interactie tussen rechters en forensisch deskundigen in gevallen waarin wordt vastgesteld of vermoed dat een verdachte lijdt of heeft geleden aan een strafrechtelijk relevante psychische stoornis zal vooral aandacht krijgen. Ik denk dat enige aandacht voor de rol van ideologie gerechtvaardigd is, en wel in weerwil van het dominante denkbeeld dat onze strafrechtspleging en onze forensisch-psychiatrische praktijk *grosso modo* worden gekenmerkt door een hoge mate van rationele professionaliteit waarbinnen voor ideologie geen noemenswaardige rol kan zijn weggelegd. Ik sluit af met enige opmerkingen over de relevantie en urgentie van de geschiedschrijving van de twintigste-eeuwse strafrechtspleging in relatie tot de forensische psychiatrie en psychologie.

2. Strafrecht en ideologie

Wat heeft ideologie met strafrecht te maken? ‘Ideologie’ kan worden omschreven als een *wereldbeeld*, opgetrokken uit een samenstel van ideeën over bijvoorbeeld de aard van de mens en van menselijke relaties; ideologie kleurt daarmee het menselijke beeld van de werkelijkheid en markeert de grenzen van onze epistemologische zekerheden.¹¹ Het begrip ideologie kan zowel in een neutrale als in een normatieve en dan doorgaans negatieve betekenis worden gebruikt. In het eerste geval wordt bijvoorbeeld gesteld dat iedere sociale klasse, maar ook ieder afzonderlijk individu, een eigen ideologie en dus wereldbeeld heeft,

8 Zie Van der Wolf 2012, p. 327-334, 349-351; M.J.F. van der Wolf & P.A.M. Mevis, ‘Te gek, te gewoon, te vaag, te vreemd: wie hoort er eigenlijk (niet) thuis in de tbs?’, *DD* 2017/54 (p. 562).

9 Daarover: Van der Wolf & Mevis, *DD* 2017/54.

10 In het in dit geval veelzeggende jaar 1928 wijdde Pompe hieraan zijn Utrechtse inaugurele rede: W.P.J. Pompe, *De persoon des daders in het strafrecht* (oratie Utrecht), Utrecht/Nijmegen: Dekker en Van de Vegt/J.W. van Leeuwen 1928.

11 Th.W. Adorno, *Beitrag zur Ideologienlehre*, in: *Gesammelte Schriften. Band 8: Soziologische Schriften I*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1990; Th.W. Adorno, *Prisms*, Cambridge, Mass.: MIT Press 1984, p. 17-34. Zie ook S. Haslanger, *Resisting reality. Social construction and social critique*, Oxford: Oxford University Press 2012, p. 16-30, 423-426 en 446-476.

waarbij de ideologie van de heersende klasse die van de andere klassen of van de afwijkende enkeling overheerst of eventueel wegdrukt. In het tweede geval wordt uitgegaan van de gedachte dat een ideologie per definitie onwaar is en gelijk staat aan een 'vervalst bewustzijn'.¹²

In het onderstaande gebruik ik het begrip in een neutrale zin, waarbij zij aangetekend dat ook in een neutrale opvatting ideologie nog altijd duidt op een wereldbeeld dat in zekere mate contingent is en dus nooit de pretentie mag voeren door te kunnen gaan voor het enig juiste of enig mogelijke beeld van dé werkelijkheid. Mijn vertrekpunt is een citaat uit een inmiddels tamelijk oud artikel uit het *Tijdschrift voor Strafrecht* uit 1961 van de hand van rechtsfilosoof Van Haersolte:

"De geschiedenis van de ideologie van het strafrecht weerspiegelt de geschiedenis van de instelling der maatschappij tegenover haar misdadigers. Naar mate men zich sterker met hen vermag te identificeren, moet de medemenselijke, *i.c.* tegen menselijke bejegening op de voorgrond staan; maar naar mate men ze daarentegen als oninvoelbaar, vreemd ('gek') en abnormaal beschouwt, gaat de gedachte aan behandeling veld winnen. Bij een therapie pleegt stilzwijgend te worden aangenomen, dat de geneesheer zelf gezond is, althans dat zijn gezondheidstoestand niet ter zake doet. Doch wie 'vergeldend' straft, wie dus naar herstel van evenwicht streeft, stelt zich in beginsel op één niveau met de gestrafte."¹³

Uit dit citaat valt om te beginnen af te leiden dat een straf, conceptueel, enkel kan worden opgelegd aan een mens. Een niet-menselijk dier, bijvoorbeeld, kun je eventueel wel tuchtigen, maar niet straffen. Het bekende gegeven dat in het verleden ook geregeld aan dieren straffen voltrokken werden, getuigt dan ook – althans in het licht van de filosofische grondslagen waarop ons huidige strafrecht nog altijd rust – van een dogmatische ongerijmdheid, van een ongerechtvaardigde projectie. (En dit geldt natuurlijk in nog sterkere mate voor iemand als de Perzische koning Xerxes van wie wordt beweerd dat hij de Hellespont met driehonderd zweepslagen liet geselen omdat die zee 't bestond om botweg te vertikken zich aan hem te onderwerpen.¹⁴)

De termen 'schuld', 'toerekening' en 'straf' zijn dus alleen toepasselijk in relatie tot de mens, en dan nog op voorwaarde dat de mens over voldoende rationele vermogens beschikt. En in de oplegging van een straf wordt de misdadiger, zo houdt Van Haersolte ons voor, niet behandeld als voorwerp van deskundige aandacht, maar bejegend als een volwaardig menselijk subject. Hegel zegt zelfs: in de straf wordt de misdadiger als redelijk wezen geëerbiedigd.¹⁵ Omgekeerd valt hier uit af te leiden dat iemand die lijdt aan een psychische stoornis en onder invloed daarvan een strafbaar feit begaat, niet, althans niet onverkort, voor bestraffing in aanmerking komt, maar eventueel wel voor een behandeling.

Van Haersolte stelt dat vergelding en bestraffing meer op de voorgrond staan naar mate de rechter de delinquent meer beschouwt als een in beginsel aan hem gelijke persoon, en dat – daartegenover – de gedachte aan behandeling prominenter wordt

12 Dit was de opvatting van Peters, gebaseerd op de kritische theorie van de (neo-marxistische) Frankfurter Schule. Zie A.A.G. Peters, 'Recht als vals bewustzijn', in: C. Kelk e.a. (red.), *Recht, macht en manipulatie*, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum 1976, p. 189-220.

13 R.A.V. van Haersolte, 'De stratificatie van straf en strafbaarstelling', *TvS* 1961, opgenomen in: *De mens en het zijne. Rechtsfilosofische bijdragen van Arent van Haersolte*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1984, p. 17-38; het citaat staat aldaar op p. 31.

14 Herodotus, *The Persian wars. Volume III: Books 5-7* (Loeb Classical Library), Cambridge, MA: Harvard University Press 1922, nr. 35.

15 G.W.F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Frankfurt am Main/Berlijn/Wenen: Ullstein [1821] 1972, par. 100, p. 97.

naarmate de delinquent (of zijn gedraging) oninvoelbaar en abnormaal wordt geacht.¹⁶ De behandeling van een psychisch gestoorde delinquent, bijvoorbeeld in het kader van een opgelegde terbeschikkingstelling, behelst dan ook een zekere vorm van ideologieverklaring en ideologiekritiek *op individueel niveau*: vastgesteld is dat het ongewenste gedrag van de terbeschikkinggestelde zijn verklaring vindt in een bepaalde stoornis en in zoverre in een 'vervalst bewustzijn', en in de behandeling wordt deze verklaring van de afwijking ook aan de behandelde medegedeeld zodat door bewustwording en training een opheffing van het vervalst bewustzijn mogelijk wordt.¹⁷

Maar náást de vervormende ideologie of – met Kant – de *sensus privatus* van de gestoord bevonden enkeling die therapie nodig maakt om hem of haar tot de *sensus communis* te laten terugkeren,¹⁸ staat de ideologie die het strafrecht, de forensische gedragskunde of ook de hele samenleving in haar greep heeft of kan hebben. Die ideologie betreft mede het mensbeeld, dus de eigenschappen die al dan niet veronderstellenderwijs worden toegedicht aan de persoon van de dader (of de verdachte, de veroordeelde, de gedetineerde, de ex-gedetineerde).¹⁹ Daarbij geldt voor het strafrecht van de afgelopen decennia dat sprake is van een sterke veiligheidsideologie²⁰ en van neo-liberalistische tendensen tot 'responsabilisering' van delinquenten die gepaard gaan met mechanismen van uitsluiting van bepaalde groepen delinquenten.²¹

3. **Sciëntisme, risicodenken en de verstandhouding tussen de forensisch deskundige en de jurist**

Gelet op het bovenstaande kan het geen kwaad om ons af en toe de volgende vragen te stellen. Met welk recht noemen wij iemand schuldig, bijvoorbeeld in strafrechtelijke zin? Met welk recht noemen wij iemand ziek, bijvoorbeeld in geestelijke zin – en daarmee eventueel niet schuldig? De beantwoording van deze vragen – die het hart raken van de forensische psychiatrie – is tenminste méde ingegeven door ideologie, dus door heersende opvattingen over hoe de wereld in elkaar steekt. Hoe en waar op enig moment de scheidslijn wordt getrokken tussen schuldig en strafwaardig enerzijds en ziek en behandelwaardig anderzijds, wordt immers niet enkel beïnvloed of bepaald door geboekte vooruitgangen in de medische of psychiatrische wetenschap, maar draagt op onderliggend niveau ook de sporen van ideologie.

Ook – uiteraard – heden ten dage. Twee dramatische voorbeelden. In Tsjetsjenië – als we de berichtgeving van afgelopen voorjaar mogen geloven – bestaan er volgens de overheid

16 Vgl. J. Bijlsma, 'Pathologisering van terrorisme? Over de toenemende inschakeling van gedragskundigen in terrorismezaken', *AA* 2016, p. 716-724.

17 Th. de Boer, 'Hermeneutiek en ideologiekritiek', in: H. Kunneman (red.), *Wetenschap en ideologiekritiek*, Meppel: Boom 1978, p. 96-134, p. 103.

18 I. Kant, *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*, in: *Werke* (W. Weischedel, red.), *Bind VI*, Darmstadt [1798] 1966, p. 395-690, par. 50; A.W.M. Mooij, *Psychiatrie, recht en de menselijke maat*, Amsterdam: Boom 1998, p. 191-192.

19 Zie W.H. Nagel, *Het strafrecht en de onmens* (oratie Leiden 1956), in: Y. Buruma (red.), *Honderd jaar strafrecht*, Amsterdam: Amsterdam University Press 1999, p. 59-81

20 Zie bijvoorbeeld M.A.H. van der Woude, *Wetgeving in een veiligheidscultuur* (diss. Leiden), Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2010; F. de Jong, *Symbolische en diabolische krachten in het strafrecht* (oratie Utrecht), Den Haag: Boom Juridisch 2016; H. Boutellier, *De veiligheidsutopie*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2005; D. Garland, *The culture of control*, Chicago: University of Chicago Press 2001.

21 F. de Jong, 'Responsabilisering in het Nederlandse straf-, sanctie- en detentierecht', *AA* 2017, p. 640-652; Garland 2001; N. Rose, 'Government and control', *The British Journal of Criminology* 40 (2000) 4, p. 321-339.

aldaar geen homoseksuelen.²² Die bewering wordt onder meer gestaafd met het perfide, schijnbaar logisch dwingende argument dat, indien zij er wel zouden zijn, zij reeds door hun familieleden zouden zijn verbannen naar een plek waar zij nimmer meer vandaan zouden kunnen komen. En vervolgens bereikt ons via de media het bericht dat een voor homoseksueel gehouden persoon van een gebouw te pletter wordt gegooid. En in Atjeh, Indonesië, werden in datzelfde voorjaar, onder grote publieke belangstelling, aan twee jonge mannen die aan homoseksuele activiteiten 'schuldig' waren bevonden lijfstraffen in de vorm van vijftientig stokslagen toegediend.²³

Homoseksuele activiteiten worden hier beschouwd als een misdaad. En de vervolging, opsluiting, marteling en soms doding van beweerde homoseksuelen wordt 'gelegitimeerd' met een beroep op een fundamentalistische ideologie. Dit zijn extreme voorbeelden en extreme voorbeelden zijn vaak misleidend, maar ze maken in ieder geval duidelijk dat ideologie een zeer bepalende rol kan spelen in de definiëring van gedrag als crimineel. Of als pathologisch: immers, elders wordt of werd homoseksualiteit beschouwd, niet als een te vergelden misdaad, maar als een psychische stoornis, dus als een ziekte. Ook in de westerse wereld. In ieder geval was homoseksueel gedrag tot in de jaren 1970 opgenomen in de DSM. Oftewel – een open deur: wat op enig moment wordt beschouwd als een psychische stoornis die (eventueel) voor een therapie in aanmerking komt, is minstens mede afhankelijk van heersende sociaal-ethische opvattingen.²⁴

Maar daarnaast: er bestaan ook subtieler vormen van ideologie dan de evidente (althans voor 'ons' evidente) vormen van ideologie onder invloed waarvan mensen worden gediskwalificeerd als ziek of schuldig of als 'onmens', en waarvan de hierboven genoemde, dramatische voorbeelden getuigen. Elkaar opvolgende vormen van ideologie met een meer indirecte werkzaamheid, van wier invloed ook het veld van 'onze' forensische psychiatrie en psychologie niet gevrijwaard is.²⁵

In dat veld is een tendens waarneembaar tot het nemen van meer afstand tot het begrip toerekeningsvatbaarheid²⁶ en tot een vermindering van verschillende nuances die in de loop van de afgelopen eeuw binnen dit begrip zijn aangebracht. Dit geschiedt ten dele tegen de achtergrond van discussies over het al dan niet bestaan van wilsvrijheid én op grond van een in toenemende mate gevoelde behoefte om het gedragskundig onderzoek en de rapportage daarvan meer *evidence based* te maken.²⁷ Dit heeft zich bijvoorbeeld geuit in het veruilen van de 'vijfpuntsschaal' – lopend van toerekeningsvatbaar, via enigszins verminderd, verminderd en sterk verminderd toerekeningsvatbaar, tot ontoerekeningsvatbaar – voor de

22 Zie bijvoorbeeld www.youtube.com/watch?time_continue=70&v=cvLH6zX_2IE.

23 Zie bijvoorbeeld *Trouw* van 17 mei 2017. (De jurist in mij bekruipt dan toch een wat lugubere nieuwsgierigheid naar de overwegingen die nu precies aan dat aantal van vijftientig ten grondslag hebben gelegen.)

24 Zie C. Kelk, 'De plaats van de toerekeningsvatbaarheid in ons strafrecht', in: A.W.M. Mooij & F. Koenraadt (red.), *Toerekeningsvatbaarheid*, Arnhem: Gouda Quint 1990, p. 15-52, p. 26. Zie op meer abstract niveau A.W.M. Mooij, 'Schuld, schaamte en cultuurverschil', in: J.M. Harte, M.F.M. Verhagen & M.J. Zomer (red.), *Most probably the best professor of forensic psychiatry* (liber amicorum B.C.M. Raes), Nijmegen: Wolf 2009, p. 27-38; A.W.M. Mooij, 'Rapportage, classificatie, diagnostiek', in: P.A.M. Mevis e.a. (red.), *Omzwervingen tussen psychiatrie en recht* (liber amicorum H.J.C. van Marle), Deventer: Wolters Kluwer 2015, p. 267-285, p. 284.

25 A.W.M. Mooij, *Prudentie en evidentie* (afscheidsrede Utrecht), Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2009, p. 28.

26 G. Meynen, 'Vrije wil en psychiaters die zwijgen over toerekeningsvatbaarheid', *NJB* 2011/1536 (p. 1951-1956).

27 F.A.M. Bakker, 'De gedragskundige en de toerekeningsvatbaarheid', in: J.M. Harte, M.F.M. Verhagen & M.J. Zomer (red.), *Most probably the best professor of forensic psychiatry* (liber amicorum B.C.M. Raes), Nijmegen: Wolf 2009, p. 333-347; Mooij 2012; Mooij 2009.

grovere driedeling van toerekeningsvatbaar, verminderd toerekeningsvatbaar en ontoerekeningsvatbaar.²⁸ En daarnaast is de nadruk op risicotaxatie sterk toegenomen.²⁹

In zoverre zou voorzichtig – ik durf dat niet heel stellig te doen – kunnen worden gesuggereerd dat het forensisch-gedragskundige veld ook zelf meer in de greep is gekomen van een bepaalde ideologie, die van het sciëntisme, waardoor het gevaar opdoemt dat in een zo complexe problematiek als die van de berechting van psychisch gestoorde delinquenten in de loop van decennia opgebouwde en beproefde nuances verloren raken.³⁰ Dat komt mij voor als een typisch geval van het kind met het badwater weggoeien. Dit punt wordt nog prangender in combinatie met de vaststelling dat het strafrecht, als eerder gesteld, al enige decennia in gijzeling genomen lijkt door een tamelijk hardvochtige – althans voor verdachten en veroordeelden hardvochtige – veiligheidsideologie.

Om aan eventuele uitwassen van de ideologische invloed op het juridische en het forensische domein effectief weerstand te bieden, is het nodig dat de vertegenwoordigers uit beide domeinen elkaar scherp houden. Dat gebeurt bijvoorbeeld op de terechtzitting, indien de rechter aldaar de rapporterende deskundige nader ondervraagt over de inhoud van zijn of haar advies³¹ en indien de rechter – in plaats van te volstaan met de enkele opmerking dat zij de bevindingen tot de hare maakt – goed motiveert hoe zij in het vonnis de bevindingen juridisch vertaalt of waarom zij eventueel afwijkt van bepaalde onderdelen van een deskundigenrapportage.³²

Dat laatste kan immers heel wel terecht zijn. Uiteindelijk is de rapportage een product van de theoretische rede, dat de rechter gebruikt voor de vorming van zijn oordeel dat uiteindelijk een product van de praktische rede is. Spanning tussen beide domeinen van deskundigheid zal alleen al om die reden niet uit te bannen zijn. En dat is niet noodzakelijk een probleem – het strafrecht is hoe dan ook een wat ‘tobberig’ rechtsgebied, zoals Remmelink dat ooit fraai heeft uitgedrukt,³³ en dat moet het vooral ook blijven. De belangen die voor psychisch gestoorde delinquenten op het spel staan, zijn te groot en niet te rijmen met het denken in termen van later rubrieken en gevaarsprognoses, hoe *evidence based* die ook mogen zijn.

28 P.J.A. Panhuis e.a., *Richtlijn psychiatrisch onderzoek en rapportage in strafzaken*, Utrecht: De Tijdstroom/Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie 2013.

29 Zie bijvoorbeeld W.J. Smid, *Sex offender risk assessment. Towards a risk need responsivity oriented approach*, (diss. Amsterdam UvA), Amsterdam: Universiteit van Amsterdam 2014. Vgl. J.M. Harte & M. Breukink, ‘Objectiviteit of schijnzekerheid? Kwaliteit, mogelijkheden en beperkingen van instrumenten voor risicotaxatie’, *TvC* 52 (2010) 1, p. 52-72; T. Kooijmans & G. Meynen, ‘De hybride structuur van de rapportage pro Justitia: over toerekeningsvatbaarheid en risico’, *DD* 2012/46; G. Meynen, ‘Neurolaw: de relevantie voor de forensische psychiatrie’, *Tijdschrift voor psychiatrie* 56 (2014), p. 597-604.

30 Zie ook Mooij 2008; Bakker 2009; F.A.M. Bakker, ‘De tbs in en uit’, in: P.A.M. Mevis e.a. (red.), *Omwervingen tussen psychiatrie en recht* (liber amicorum H.J.C. van Marle), Deventer: Wolters Kluwer 2015, p. 121-133, p. 128-129.

31 Bakker 2009, p. 344; P.A.M. Mevis, ‘Enige opmerkingen over verantwoorde forensisch psychiatrische inbreng in strafzaken’, in: P.A.M. Mevis e.a. (red.), *Omwervingen tussen psychiatrie en recht* (liber amicorum H.J.C. van Marle), Deventer: Wolters Kluwer 2015, p. 251-265; zie ook J. Kloek, *Dialog met de criminele psychopaat*, Utrecht: Het Spectrum 1968, p. 335-345. En een vergelijkbaar punt doet zich voor bij de beslissingen van de penitentiaire kamer te Arnhem inzake de verlenging van de maatregel van terbeschikkingstelling.

32 P.C. Vegter, ‘Iets over rapportage en vereisten bij oplegging en verlenging van terbeschikkingstelling’, in: J.M. Harte, M.F.M. Verhagen & M.J. Zomer (red.), *Most probably the best professor of forensic psychiatry* (liber amicorum B.C.M. Raes), Nijmegen: Wolf 2009, p. 277-296.

33 Zie C. Kelk, ‘Het strafrecht in de tang van het instrumentalisme’, in: G.C.G.J. van Roermund, M.S. Groenhuijsen & W.J. Witteveen (red.), *Symposium strafrecht. Vervolg van een grondslagende debat*, Arnhem: Gouda Quint 1993, p. 3-83, p. 56.

4. Hedendaagse controversen op het snijvlak van strafrecht en forensische gedragskunde

Het belang van de hierboven genoemde dialoog tussen de forensisch gedragskundige en de jurist wordt nog vergroot in het licht van een aantal hardnekkige hedendaagse controversen met betrekking tot het concept toerekeningsvatbaarheid en de voorwaarden voor oplegging van de maatregel terbeschikkingstelling. Door verschillende auteurs is reeds vastgesteld en geproblematiseerd dat wij in Nederland niet beschikken over een vast *juridisch* criterium voor de vaststelling van ontoerekenbaarheid of verminderde toerekenbaarheid (mede vanwege een sterk terughoudende toetsing door de Hoge Raad op dit vlak).³⁴ We weten sinds 2008 dat de Hoge Raad voor de oplegging van de maatregel terbeschikkingstelling niet eist dat tussen een vastgestelde stoornis en het tenlastegelegde delict een verband bestaat dat dieper gaat dan een gelijktijdigheidsverband. Maar eveneens wordt aangenomen dat voor de vaststelling van in ieder geval de ontoerekeningsvatbaarheid wél meer dan een gelijktijdigheidsverband dient te worden vastgesteld: vastgesteld moet worden dat de stoornis in strafrechtelijk relevante mate heeft doorgewerkt in het delict.³⁵

De vraag is vervolgens: welk criterium moet worden gebruikt om strafrechtelijk relevante van strafrechtelijk irrelevante stoornissen te onderscheiden? Dat weten we niet. Bijlsma heeft gewezen op de nadelen van deze ongewisheid.³⁶ Zijn vaststelling dat de feitenrecht-spraak tussen 2002 en 2011 niet minder dan tien verschillende criteria voor vaststelling van ontoerekenbaarheid te zien geeft en dat in veel uitspraken ook apert onjuiste criteria worden aangelegd, is om voor de hand liggende redenen niet erg bevorderlijk voor de rechts-eenheid en rechtszekerheid. Daarnaast komt ook de rechtsbescherming van de verdachte sterk in het gedrang, nu het doeltreffend voeren van verweren tegen bevindingen in een rapportage pro Justitia bij het bestaan van zoveel rechtsongelijkheid zeer moeilijk kan zijn. Bijlsma doet mede op basis van een uitgebreide vergelijking met het Amerikaanse (federale) strafrecht een suggestie voor de introductie van een vast juridisch criterium ter vaststelling van ontoerekenbaarheid. In veel te grove trekken weergegeven, loopt deze vaststelling over de band van een driedelige toets.³⁷ In de eerste plaats dient te worden vastgesteld dat de verdachte ten tijde van het tenlastegelegde lijdende was aan een psychische stoornis; in de tweede plaats moet blijken dat de stoornis een onmisbare causale factor is geweest voor hetgeen in de derde stap moet worden vastgesteld, namelijk dat de verdachte – dus door de stoornis – niet kon begrijpen dat het begane feit wederrechtelijk was of dat hij niet of onvoldoende in staat was om te handelen in overeenstemming met zijn wel aanwezige begrip van de wederrechtelijkheid van het feit.

Het gaat mij nu even niet om de houdbaarheid van het door Bijlsma voorgestelde criterium. Wat ik belangrijk vind aan het voorstel tegen de achtergrond van mijn eerder gemaakte opmerkingen over de verhouding tussen de strafrechter en de forensisch deskundige is dat het beoogt bij te dragen aan een betere althans preciezere afbakening van beider taakinvulling – en die afbakening kan op haar beurt bijdragen aan een intensivering van de dia-

34 Zie G. Meynen, *Legal insanity: explorations in psychiatry, law, and ethics*, Bern: Springer 2016, p. 37-40; J. Bijlsma, *Stoornis en strafuitsluiting* (diss. Amsterdam VU), Nijmegen: Wolf 2016.

35 HR 22 januari 2008, NJ 2008/193, ECLI:NL:HR:2008:BC1311 (Kraggenburg), r.o. 4.4.2: 'Ingevolge art. 37a, eerste lid, Sr kan de verdachte bij wie tijdens het begaan van het feit een gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis van de geestvermogens bestond, op last van de rechter ter beschikking worden gesteld. Dit artikel eist, anders dan bij de vraag of het feit de verdachte kan worden toegerekend, niet meer dan een verband bestaande uit gelijktijdigheid.' Zie ook Bakker 2009; Vegter 2009; J.M.L. van Mulbregt, 'Zorgkoorts en risicokramp. De weg van de toerekeningsvatbaarheid', *DD* 2011/69.

36 Bijlsma 2016.

37 Bijlsma 2016, p. 245.

loog tussen beiden.³⁸ Dat lijkt mij om verschillende redenen wenselijk. In de eerste plaats uit een oogpunt van de rechtsbescherming van de verdachte, mede gezien de potentieel zeer ingrijpende consequenties die verbonden kunnen worden aan de bevindingen in een gedragskundige rapportage. Maar ook omwille van de rechtsontwikkeling en omwille van de nadere gedachtevorming binnen het forensisch-gedragskundige veld.

Die nadere gedachtevorming is intussen bepaald urgent, gelet op een aantal andere hedendaagse controversen die zich op het snijvlak van strafrecht en forensische gedragskunde manifesteren. Vermoedelijk zal over niet al te lange tijd de Wet forensische zorg in werking treden, waarin de sinds jaar en dag bestaande terminologie ‘gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis van de geestvermogens’³⁹ wordt vervangen door ‘psychische stoornis en verstandelijke handicap’.⁴⁰ Over deze voorgestelde wijziging bestaan uiteenlopende gedachten.⁴¹

Daarnaast is over de eerder genoemde inwisseling van de ‘vijfpuntsschaal’ voor de grovere driedeling van toerekeningsvatbaar, verminderd toerekeningsvatbaar en ontoerekeningsvatbaar, als bekend, in de literatuur veel te doen (geweest).⁴² En recent is bepleit dat ook die nu zeer breed geworden tussencategorie van de verminderde toerekeningsvatbaarheid zou kunnen – en dienen te – verdwijnen, onder meer op grond van het argument dat wet noch rechtspraak voor de oplegging van de maatregel terbeschikkingstelling eist dat enig causaal verband kan worden aangenomen tussen een door gedragskundigen gerapporteerde stoornis en het tenlastegelegde delict.⁴³

Dit standpunt is bekritiseerd omdat het niet strookt met de wetsgeschiedenis van de terbeschikkingstelling en omdat het schrappen van de categorie van de verminderde toerekeningsvatbaarheid het gehele stoornisvereiste overboord zet of dreigt te zetten, hetgeen spanning zal opleveren met de door het EHRM op voet van artikel 5 EVRM verbonden eisen aan de mogelijk eindeloze voortdrijving van de vrijheidsbenemende sanctie terbeschikkingstelling (‘a person of unsound mind’).⁴⁴

Toch wordt precies dat laatste – het verwijderen van het stoornisvereiste uit de criteria voor toerekening en toerekeningsvatbaarheid – intussen door anderen juist wel aanbevolen. Zo wordt bepleit om het ‘enge’ onderzoek naar de aanwezigheid van een ziekelijke stoornis of gebrekkige ontwikkeling van de geestvermogens ten tijde van het tenlastegelegde te verruilen voor een breder onderzoek naar het psychisch ‘onvermogen’ van de verdachte; voor het niet (of niet volledig) toerekenen is in deze opvatting is de vaststelling van een psychische stoornis dan niet langer een vereiste.⁴⁵ En in lijn met een gegroeide nadruk

38 Vgl. P.C. Vegter, ‘Boekbespreking: J. Bijlsma, *Stoornis en strafuitsluiting. Op zoek naar een toetsingskader voor ontoerekenbaarheid*, Oisterwijk: WLP 2016’, *DD* 2017/11.

39 Zie hierover Kloek 1968, p. 207-239.

40 *Kamerstukken I/II* 32398.

41 Zie bijvoorbeeld Van der Wolf & Mevis 2017, p. 567.

42 Zie onder andere L. Dalhuisen, *Gradaties in toerekeningsvatbaarheid*, Nijmegen: Wolf 2013; A.A. Franken & F.G.H. Kristen, ‘De waarde van de nuance’, in: F. Koenraadt & I. Weijers (red.), *Vrijheid en verlangen* (liber amicorum A.W.M. Mooij), Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2009, p. 115-124; Mooij 2012; J.M.L. van Mulbregt, ‘Over toerekenen en afrekenen’, in: F. Koenraadt & I. Weijers (red.), *Vrijheid en verlangen* (liber amicorum A.W.M. Mooij), Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2009, p. 273-292.

43 J. Bijlsma & G. Meynen, ‘Heeft ons strafrecht de “verminderde” toerekeningsvatbaarheid wel nodig?’, *NJB* 2017/262.

44 Van der Wolf & Mevis 2017, p. 561-562 (het betreft hier het in paragraaf 1 genoemde ‘compromis’ tussen de Klassieke en de Moderne Richting). Voor wat betreft art. 5 EVRM, zie: EHRM 3 maart 2015, nr. 73560/12, *EHRM* 2015/162, m.nt. J.H. Crijns (Constancia t. Nederland); HR 22 mei 2012, ECLI:NL:HR:2012:BW6184 (Hoogerheidezaak).

45 M. Beukers, *Over de grenzen van de stoornis* (diss. Rotterdam), Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam 2017. Dat onvermogen valt uiteen in een tweeledig criterium, bestaande uit ‘inschattingsvermogen’, betreffende het begrip of besef van het wederrechtelijke karakter van een handeling, en ‘sturingsvermogen’, betreffende het vermogen om in overeenstemming met dat begrip of besef te handelen. Zie ook Meynen 2016, p. 155-158.

op risicotaxatie, en tegen de achtergrond van het gegroeide probleem van de ‘weigerende observandus’, wordt wel bepleit dat de oplegging van terbeschikkingstelling (enkel) zou moeten worden gebaseerd op een adequate prognose van het recidivegevaar dat de betrokkene vertegenwoordigt.⁴⁶

5. De toekomst van de strafrechtsgeschiedenis

Voor ieder van de hierboven besproken huidige controversen – en er zijn er meer⁴⁷ – geldt dat op de achtergrond ideologische voorstellingen ten aanzien van de persoon van de delinquent een aanzienlijke rol spelen. In de eerste paragraaf noteerde ik dat de geschilpunten tussen de Klassieke en de Moderne Richting die negentig jaar geleden hun stempel drukten op de introductie en regeling van de maatregel terbeschikkingstelling opnieuw, of liever: nog steeds, bijzonder actueel zijn. In een artikel over de toenemende aandacht voor de persoon van de delinquent en van de ‘psychiatrisering’ van de strafrechtspleging vanaf het einde van de negentiende eeuw schrijft Foucault:

“In large part, the evolution, if not of the penal systems, at least of the day to day penal practice in many countries, is determined by the gradual emergence in the course of the 19th century of this additional character. At first a pale phantom, used to adjust the penalty determined by the judge for the crime, this character becomes gradually more substantial, more solid and more real, until finally it is the crime which seems nothing but a shadow hovering about the criminal, a shadow which must be drawn aside in order to reveal the only thing which is now of importance, the criminal.”⁴⁸

De hierboven besproken controversen hebben dus duidelijk ook in het verleden reeds voorwerp van academische en praktische aandacht gevormd. Zo is – als bekend – over onder meer het ‘twee-sporenstelsel’ van straf en maatregel, over de verhouding tussen de gevangenisstraf en de maatregel terbeschikkingstelling, over de betekenis en toepassing van de wettelijke termen ‘gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis van de geestvermogens’, en over de status van en verhouding tussen voorlichtingsrapportages van forensisch

46 Smid 2014.

47 Ik ben in het bovenstaande niet ingegaan op actuele vragen ten aanzien van neurowetenschappelijk bewijs in strafzaken; zie daarover S.L.T.J. Ligthart, T. Kooijmans & G. Meynen, ‘Neurotests in de Nederlandse strafrechtspleging’, *DD* 2017/56; D.A.G. van Toor, *Het schuldige geheugen?* (diss. Nijmegen), Deventer: Wolters Kluwer 2017. Ook ben ik niet ingegaan op de voorstellen tot herziening van de regeling van de mogelijkheden tot schorsing van de vervolging op grond van een psychische stoornis (art. 16 en 509a e.v. Sv) in titel 1.2 van het onlangs in consultatie gebrachte boek 6 van een nieuw Wetboek van Strafvordering.

48 M. Foucault, ‘About the concept of the “dangerous individual” in 19th-century legal psychiatry’, *International Journal of Law and Psychiatry* 1 (1978), p. 1-18, p. 2. Een gelijkaardige vaststelling doet Pompe in zijn oratie uit 1928. Zie ook Weijers & Koenraadt 2007; C. Kelk, ‘Honderd jaar debat over (straf)recht en psychiatrie’, in: F. Koenraadt, C. Kelk & J. Vijselaar (red.), *Tussen behandeling en straf. Rechtsbescherming en veiligheid in de twintigste eeuw*, Deventer: Kluwer 2007, p. 75-134; H. Oosterhuis, ‘Psychiatrie, geestelijke gezondheid en burgerschap (1870-2006)’, in: F. Koenraadt, C. Kelk & J. Vijselaar (red.), *Tussen behandeling en straf. Rechtsbescherming en veiligheid in de twintigste eeuw*, Deventer: Kluwer 2007, p. 135-188; C. Kelk/M.M. Boone, *Nederlands detentierecht*, Deventer: Wolters Kluwer 2015, p. 344-347.

deskundigen en reclasseringsmedewerkers in de vorige eeuw reeds veel geschreven; en van de eerdere gedachtewisselingen kunnen wij ook nu nog veel leren.⁴⁹

Dit brengt mij ten slotte tot enige meer algemene opmerkingen over de relevantie van de strafrechtsgeschiedenis. Op 17 en 18 november 2017 vond onder auspiciën van het Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis en het Willem Pompe Instituut voor Strafrechtswetenschappen van de Universiteit Utrecht een symposium plaats in Breda over 'De toekomst van de strafrechtsgeschiedenis' van de twintigste eeuw in Nederland.⁵⁰ Dat symposium vormde onderdeel van een lopend verkennend onderzoek dat tot doel heeft: het tot ontwikkeling brengen van een onderzoeksprogramma dat een aantal fundamentele, samenhangende ontwikkelingen in het Nederlandse strafrecht, de criminologie en de forensische psychiatrie in de twintigste eeuw in kaart brengt, gebruik makend van tot nog toe weinig ontsloten bronnen.

Het beoogde onderzoek wil de geschiedenis benaderen vanuit de invalshoek van een geïntegreerde strafrechtswetenschap waarin de verschillende juridische, sociale, wetenschappelijke en politieke dimensies van de thematiek in samenhang behandeld worden.⁵¹ Beoogd wordt een sociale geschiedenis van het strafrecht en de forensische psychiatrie, met een nadruk op de concrete werking en functie ervan, naar het voorbeeld van de sociale geschiedenis van de wetenschap. Het accent ligt niet primair op bijvoorbeeld de wets- en rechtsontwikkeling binnen het juridische domein zelf,⁵² noch op ontwikkelingen binnen de strafrechtswetenschap,⁵³ maar meer op de maatschappelijke ontwikkeling van misdaad en vervolging (historische criminologie), de feitelijke strafrechtspleging en straftenuitvoering, met aandacht voor onder meer de inbreng van psychologische en psychiatrische deskundigheid en reclassering.

Een belangrijk aandachtspunt vormt het mensbeeld in het strafrecht en de forensische psychiatrie. Zoals eerder in deze bijdrage is betoogd, zijn vormen van ideologie van invloed op de in een gegeven tijdvak heersende opvattingen over de persoon van de delinquent. Zoals algemeen bekend, is sinds het begin van de twintigste eeuw de behoefte aan voorlichting over de persoon van de delinquent sterk gegroeid, niet alleen in verband met een mogelijke oplegging van de maatregel terbeschikkingstelling, maar bijvoorbeeld ook in verband met de – in 1915 wettelijk geïntroduceerde en nadien gestaag uitgebreide – modaliteiten van voorwaardelijke strafoplegging.

49 Zie bijvoorbeeld Kloek 1968, p. 207-239; Pompe 1956, p. 418-422, 449-452, over Aletrino, Ramaer en de 'Parendrechtse strafzaak'. En zie bijvoorbeeld de aflevering van het *Tijdschrift voor Strafrecht* uit 1963 die is opgedragen aan het toen scheidend redactielid Pompe, met verschillende beschouwingen over onder meer de zojuist genoemde vraagpunten. Zie verder met nadere verwijzingen M.J.F. van der Wolf, 'Gedragkundige rapportage in historisch perspectief', in: H.J.C. van Marle, P.A.M. Mevis & M.J.F. van der Wolf (red.), *Gedragkundige rapportage in het strafrecht*, Deventer: Kluwer 2013, p. 131-164; H. Oosterhuis, 'Treatment as punishment: forensic psychiatry in the Netherlands (1870-2005)', *International Journal of Law and Psychiatry* 37 (2014), p. 37-49; T. Kooijmans, *Op maat geregeld? Een onderzoek naar de grondslag en de normering van de strafrechtelijke maatregel* (diss. Rotterdam), Deventer: Kluwer 2002; K.R.M.O. Haffmans, *De berechting van de psychisch gestoorde delinquent* (diss. Amsterdam UvA), Arnhem: Gouda Quint 1989; D. van der Landen, *Straf en maatregel* (diss. Tilburg), Arnhem: Gouda Quint 1992.

50 Met als direct betrokkenen: prof. dr. J. Vijselaar, prof. dr. F. Koenraadt, dr. A. Tijsseling, drs. J. Gijzeman, W.J. van Leeuwen MA, en steller dezes.

51 De term 'geïntegreerde strafrechtswetenschap' roept onmiddellijk in herinnering de Rotterdamse inaugurele rede uit 1986 van Fijnaut; C. Fijnaut, *Verleden, heden en toekomst van de geïntegreerde strafrechtswetenschap* (oratie Rotterdam), Arnhem/Antwerpen: Gouda Quint/Kluwer Rechtswetenschappen 1986.

52 Zie onder meer H. Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (diss. Amsterdam UvA), Utrecht: Het Spectrum 1990; A.G. Bosch, *De ontwikkeling van het strafrecht in Nederland van 1795 tot heden*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2011.

53 Zie vooral Fijnaut 2014; Foqué & 't Hart 1990; Groenhuisen & Van der Landen 1990; Pompe 1956.

Hoe zijn de opvattingen over de persoon van de delinquent in de loop van de twintigste eeuw verschoven?⁵⁴ Welke invloed hebben de door psychiaters, psychologen en reclasingsmedewerkers ten behoeve van de strafrechtspleging geconcipeerde rapportages in de verschillende decennia van de vorige eeuw uitgeoefend? Idealiter zou ter beantwoording van deze vragen aandacht worden besteed aan alle schakels in de keten van opsporing en vervolging, observatie, advisering, berechting, sanctietoemeting en behandeling, reclasering en resocialisatie.

Het is hoe dan ook opvallend dat, althans voor wat betreft de twintigste eeuw, sprake lijkt te zijn van een soort blinde vlek in de beoefening van de geschiedschrijving van de strafrechtspleging (in wijde zin). Relatief veel is bekend over ontwikkelingen in de omvang van de gerapporteerde misdaad. Dat geldt ook voor ontwikkelingen in de sanctieoplegging en, breder, in het algemene overheidsbeleid inzake criminaliteit.⁵⁵ Maar tussen de 'instroom' en de 'uitstroom' ligt nog veel braak; en daar komt bij dat uiteenlopende instituties in en rond de Nederlandse strafrechtspleging archieven hebben die in veel gevallen nog onontgonnen zijn.⁵⁶ Twintig jaar geleden, in 1998, hield de in 1973 opgerichte Werkgroep strafrechtsgeschiedenis, samengesteld uit juristen als historici, op te bestaan.⁵⁷ Het zou goed en nuttig zijn, voor zowel onderzoeks- als onderwijsdoeleinden, als een dergelijk interdisciplinair samenwerkingsverband opnieuw van de grond kan komen.

54 Zie hierover Y. Buruma, 'Een strafrechtelijke ideeëngeschiedenis van de twintigste eeuw', in: Y. Buruma (red.), *Honderd jaar strafrecht. Klassieke teksten van de twintigste eeuw*, Amsterdam: University Press 1999, p. 13-38; A. Norrie, *Crime, reason and history. A critical introduction to criminal law*, Cambridge: Cambridge University Press 2014; A. Norrie, "'Simulacra of morality'? Beyond the ideal/actual antinomies of criminal justice', in: R.A. Duff (red.), *Philosophy and the criminal law. Principle and critique*, Cambridge: Cambridge University Press 1998, p. 101-155; D. Garland, *Punishment and welfare. A history of penal strategies*, Brookfield: Gower 1985; D. Downes, *Contrasts in tolerance*, Oxford: Clarendon 1988; en (over de VS) F.A. Allen, *The decline of the rehabilitative ideal*, New Haven/Londen: Yale University Press 1981.

55 Zie bijvoorbeeld S. van Ruller, *Rapporten voor Justitie*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 1999.

56 Wat dat betreft is de wetenschappelijke stand van zaken in België meer geavanceerd dan in Nederland; zie X. Rousseaux, 'Droit et justice au XXe siècle: Contextual Law et histoire immédiate', in: D. Heirbaut, X. Rousseaux & A. Wijffels (red.) *Justitie- en rechtsgeschiedenis: een nieuwe onderzoeksgeneratie / Histoire du droit et de la justice: une nouvelle génération de recherches*, Leuven: Presses universitaires de Louvain 2009, p. 11-17; M. de Koster, D. Heirbaut & X. Rousseaux (red.), *Tweehonderd jaar justitie: historische encyclopedie van de Belgische justitie / Deux siècle de justice: encyclopedie historique de la justice Belge*, Brugge: Die Keure 2015. En zie: www.bejust.be. En ook in het Verenigd Koninkrijk loopt men op dit punt voor; zie bijvoorbeeld P. Knepper & A. Johansen (red.), *The Oxford handbook of the history of crime and criminal justice*, New York etc.: Oxford University Press 2016. En zie: www.oldbaileyonline.org.

57 Zie S. Faber, 'Herman Diederiks (1937-1995) en de Werkgroep strafrechtsgeschiedenis (1973-1998)', *Pro Memoria* 2 (2000) 2, p. 384-385.